

QARAQALPAQ TILINDE TERMIN JASAWDIN TIYKARGI OZGESHELIKLERI

Rzamuratova Z.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710482>

Qaraqalpaq tiliniń leksikasında termin sózlerdiń payda bolıwında belgili bir kásip tiykargı orındı iyelegen. Ázelden biziń ata-babalarımız belgili bir kásip penen shuǵıllanıp kelgen (Diyqanshılıq, sharwashılıq, balıqshılıq, ónermentshilik hám t.b.). Sol kásipke tiykarlanıp, termin sózlerdi keltirip shıǵarǵan. Kásiplik leksikaǵa baylanıslı sózlerdi úyreniw rus til biliminde ádewir erte baslanǵan. XVIII ásirdeń ortalarınan baslap-aq, turmıstıń hár qıylı tarawlarına baylanıslı kásiplik terminler jıynala baslaǵan.

Til biliminde terminler hám olardıń hár qıylı ózgesheliklerin úyreniw máselesi kóp jıllardan berli ilimpazlardıń dıqqat orayında. Olardıń qalıplesip, rawajlanıwı hám termin jasawdıń ózgeshelikleri til bilimi ushın áhmiyetli maǵlıwmatlardı ózinde sáwlelendiredi. Óytkeni, janlı proceste qansha taraw kásip, baǵdar bolsa, olardıń hárbiriniń ózine tán sáykes sózleri bar. Olarǵa qoyılǵan bul atamaların qalay payda bolıp, sóz jasaw hám termin jasawdıń tiykargı ózgesheliklerin anıqlaw házirgi qaraqalpaq til biliminde aktual máselelerdiń biri. Shinında da, qaraqalpaq til bilimi terminologiyası tolıq úyrenilmegen. Sońǵı jıllarda hár túrli taraw terminleriniń ózgesheliklerin, payda bolıp izertleniw máselelerin ózinde sáwlelendirgen birqansha izertlew jumısları bar.

Til biliminiń geypara teoriyalıq hám ámeliy máseleleri boyınsha ilimiy-ámeliy miynetler jarıqqa shıqtı. Terminologiya tarawındaǵı dáslepki jemisli miynetler 30-40-jıllar dawamında ayırım pánler boyınsha terminologiyalıq sózlikler dúzildi. Olar ayırım kitapshalar túrinde keń jámiyetshilikke usınılıp barıldı.

Bularǵa qosımsha qaraqalpaq tilindegi lingvistikalıq terminler Q.Pirniyazovtıń [6;158], sharwashılıq leksikası boyınsha, Q.Paxratdinovtıń [7], áskeriy leksikaǵa baylanıslı U.Dawletovanıń [5], social ekonomikalıq terminlerge arnalıp jazılǵan J.Nurmaxovanıń [8] hám muzıka terminlerine baylanıslı A.Saburovtıń [9;115] miynetleri basılıp shıqtı. Olarda kórsetilgen tarawlardaǵı terminlerdi morfologiyalıq, sintaksislik hám semantikalıq usıllar arqalı jasalatuǵının sóz etedi.

Qaraqalpaq terminologiyasınıń rawajlanıwında E.Berdimuratov: «Qaraqalpaq terminologiyasınıń rawajlanıwında sońǵı tariyxıy dáwirlerdiń ornı girewli. Bul terminler tek ǵana usı dáwirlerde payda boldı degendi ańlatpaydı. Kerisinshe, qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında 20-jıllarǵa shekem de terminler arnawlı leksikalıq birlikler sıpatında ómir súrip, kúndelikli til arqalı qatnas halatında xızmet atqarıp keledi. Degen menen,

xalıqtın professionallıq iskerliginiń keńeyiwi, ilim hám texnikanıń, ekonomika hám mádeniyattın, intellektuallıq rawajlanıwdıń joqarı dárejede bolıwı ádebiy tildiń professionallıq terminologiyalıq qatlamın tolıq mánide jetilistiriwge hám qalıplestiriwge tiykar saldı» [2;11] – dep sıpatlama beredi.

Demek, házirgi qaraqalpaq tilinde terminlerdiń keń en jayıwı eń dáslep xalıqtın sanasınıń keńeyiwi, ilim, óndiris, jámiyettiń rawajlanıwı menen tolısıp otıradı.

Bul maqalada bolsa, házirgi zamanagóy terminlerdiń hár qıylı ózgeshelikleri qamtılğan. E.S. Kubryakovanıń pikirinshe, onamastikanıń izertlewshi tiykarǵı tarawı – sóz jasalıw. Yaǵnıy, sóz jasalıwda úyreniletuǵın qubılıslardıń tiykarǵı aspekti – atama qoyıw yamasa onamastika bolıwı kerek. Tilde bir-biri menen baylanıspaytuǵın, baylanısıw zárúrligine iye emes tillik qubılıs joq. Sonday-aq, hárbir tildiń atamalar teoriyası morfologiyanıń, sóz jasawdıń hám leksikologiyanıń quramında qaralıwı olardıń bir-biri menen baylanıslılıǵın bildiredi.

Ilimiy terminologiyası rawajlangan tillerge dúnya júzinde 60 til kiredi. Olardıń qatarında bolıw ushın terminlerdi jıynaqlastırıw, standartlastırıw kerek boladı. Ilimiy terminlerdiń rawajlanıwı – xalıqtın turmısı menen tıǵız baylanıslı. Yaǵnıy, ilim-pán hám texnika rawajlansa, sózlik qorǵa sol tarawlarǵa baylanıslı jańa sóz kirip kelse, terminologiyalıq leksika rawajlanıp otıradı.

Adamzat ómiri dawamında izleniwden sharshamaydı hám úyreniwleri nátiyjesinde qandayda bir jańalıqlardı jaratadı. Bul jańalıqlar qanday da bir tarawǵa tiyisli bolǵanlıqtan, olarǵa atama qoyıladı. Nátiyjede, terminler payda boladı.

Terminler leksikologiyadaǵı basqa birlikler menen salıstırǵanda tómendegi ózgesheliklerge iye boladı: bir mánililik, anıqlıq, mazmun, jazılıwdıń turaqlılıǵı, emocianallıq neytrallıq.

Al, rus ilimpazı Vinokurdıń pikirinshe, termin – hárqashan anıq hám durıs, tınıq bolıwı kerek. Terminler sisteması til, sananı qalıplestiredi hám rawajlandıradı.

Bolmasa, termin óz ózinen, stixiyalı tárizde payda bolmaydı, bálki zárúrliligi, jámiyette oǵan mútajlıǵı tiykarında jaratıladı [2;3-10].

Demek, jańa termin birlikleriniń jasalıwı, sáykeslestirilgen atama beriw menen birdey bolıp, sintaksislik derivaciyanıń elementleri arqalı júzege asırıladı. Hárqanday jańadan jasalǵan termin óziniń qalay payda bolıwına qaramastan, tildiń belgili elementi retinde óz ornına iye boladı.

Ádebiyatlar:

1. Айдарбекова Қ. Қазақ терминологиялық аталымның онамасиологиялық негиздери. Алматы, 2010, 17-б.
2. Бердимуратов Е.Қарақалпақ тили терминлери. – Нөкис: Билим, 1999. – Б.11.
3. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологий.// Сборник статей по языкознанию. – М.1961.–С.3-10.
4. Герд А.С. Значение термина и научное знание. – М. 1991. с. 1-4.

5. Даўлетова У.Қарақалпақ тилинде әскерий лексика. – Нөкис, 1994.
6. Пирниязов Қ. Қарақалпақ тилинде терминлердиң жасалыў усыллары. // Вопросы каракалпакского языкознания.- Нукус.1983. – С.158-159.
7. Пахратдинов Қ.Қарақалпақ тилинде шарўашылық лексикасы.–Нөкис, 1992.
8. Нурмахова Ж.Қарақалпақ тилинде социал-экономикалық терминлери. – Нөкис: Билим, 1998.
9. Saburov A. Qaraqalpaq tilindegi muzikalıq terminler. – Nókis, 2008.–Б. 108–115.